

Filosofie en de eeuwige strijd om aandacht

PIETER PEKELHARING

Recensie van: Randall Collins (1998) *The sociology of philosophies*.
Harvard, Belknap, 1098 p.

Randall Collins heeft een verbijsterende prestatie geleverd. In rond de duizend pagina's heeft hij een interessante geschiedenis van de filosofie geschreven, die de gehele aardbol omspant en alle filosofie van het verleden tot het heden bestrijkt. In zijn poging wereldgeschiedenis te schrijven zet hij een traditie voort, die rond 1800 begon. Vanaf de negentiende eeuw trachtten academici aan met name Duitse universiteiten een geschiedenis te schrijven die 'universeel' was. Men brak met de bestaande vormen van Europa-centrische geschiedschrijving en poogde geschiedenis op wereldschaal te schrijven. Hegel was een van de eerste wereldhistorici. Daarna publiceerden theoretici als Weber, Spengler, Toynbee en Kroeber vrijwel gelijktijdig werken die een mondiaal karakter bezaten. In dezelfde periode maakten ook schrijvers als T.S. Eliot, Ezra Pound, James Joyce of Hermann Hesse veelvuldig gebruik van niet-Europese bronnen. Zonder kennis van andere culturen valt hun werk bijna niet te begrijpen.

Dat was ongeveer drie generaties geleden. Inmiddels beschikken we over aanzienlijk meer kennis van niet-westerse samenlevingen en culturen dan

een Weber of Pound. Niet-westerse bronnen zijn inmiddels toegankelijker geworden en de stroom van publicaties over en uit niet-westerse samenlevingen neemt voortdurend toe. Juist daarom lijkt wereldgeschiedenis tegenwoordig een onmogelijk project. Toch heeft het genre, dat inmiddels door specialisten wordt bedreven, een aantal schitterende werken opgeleverd: Braudel, Wallerstein of Castells over het kapitalistische wereldsysteem, McNeill over de eeuwige strijd van mensen tegen micro- en macroparasieten, Fukuyama over de fundamentele structuren van vertrouwen in landen als China, Japan, Duitsland, Frankrijk en de VS. Collins heeft daar nu een wereldomspannende 'sociologie van filosofieën' aan toegevoegd.

Een van de problemen binnen het genre is hoe te voorkomen dat je geschiedenis schrijft waarin je de waarden van de ene samenleving, cultuur of groep, aan de waarden van een andere assimileert. Om dat probleem te omzeilen hebben verschillende theoretici het begrip 'cultureel kapitaal' of 'sociaal kapitaal' geïntroduceerd. Daarmee claimen ze een betrekkelijk neutrale maatstaf te hebben ontwikkeld om culturen, samenlevingen of groepen te vergelij-

ken. Onder cultureel of sociaal kapitaal verstaat men de verzameling informele waarden, normen, deugden en vaardigheden, die een individu, groep, cultuur of samenleving op een (vaak door de theoreticus omschreven) gebied competent maken. Soms wordt het begrip door onderzoekers zo breed gedefinieerd dat het naar de set vaardigheden en deugden verwijst, die mensen überhaupt nodig hebben om met elkaar of leden van andere groepen of culturen te kunnen samenwerken.

Collins' boek gaat over het sociale of culturele kapitaal van intellectuelen. Dat kapitaal is volgens Collins niet constant en kan soms abrupt gedateerd raken. In de regel wordt het door intellectuelen in generaties omspannende netwerken opgebouwd en doorgegeven. Afhankelijk van de wederwaardigheden van het netwerk – de druk van buitenaf, de discussies binnenin – kunnen door afsplitsingen verschillende soorten sociaal of cultureel kapitaal en daarmee uiteenlopende typen intellectuelen en intellectuele vaardigheden ontstaan. Filosofen vormen het archetype van de intellectueel en vandaar dat Collins ervoor gekozen heeft hun geschiedenis te schrijven. Kenmerkend voor zijn benadering is dat niet personen, maar netwerken de belangrijkste focus vormen: 'De rode draad door mijn verhaal wordt gevormd door de persoonlijke relaties, rivaliteiten, en meester-leerlingverhoudingen tussen de meest invloedrijke filosofen binnen het netwerk.' (p. 620) Typerend is verder dat Collins niet in tijdperken, maar in generaties denkt. Een generatie omvat drieëndertig jaar en vormt de kleinste tijdseenheid van zijn ideeëngeschiedenis. Hegel bevindt zich vijf generaties van ons vandaan, Descartes tien. Ergens vermeldt Collins

dat het hem 25 jaar heeft gekost om de generatiesomvattende netwerken van denkers in China, India, Japan, Griekenland, het hellenistische rijk, de islamitische wereld, het christendom tijdens de Middeleeuwen, en het moderne Europa in kaart te brengen. Naast de schema's in het boek neemt alleen al het opschrijven van de belangrijkste namen uit de wereldgeschiedenis van de filosofie ruim veertig pagina's in beslag.

Netwerken vervullen in Collins' boek een tweeledig functie. Ze vormen het skelet van zijn ideeëngeschiedenis en de basis van zijn theorie over het intellectuele leven. Samenwerking binnen de netwerken is belangrijk, maar ruzie niet minder. Competitie, politieke strijd en heftige meningsverschillen vormen de belangrijkste ingrediënten van het intellectuele leven, mits de geschillen op intellectuele, netwerkconforme wijze worden uitgevochten. Denken is volgens Collins een door en door sociaal proces, waarin altijd mét en tegen anderen wordt gedacht, ook als dat in afzondering geschiedt en ook al denkt men nog zo abstract of wiskundig. Intellectualiteit heeft oppositie nodig.

De inzet van het intellectuele gevecht is waarheid. Waarheid vormt voor intellectuelen de hoogste morele en cognitieve categorie. Ze is individu- en generatieoverstijgend. De waarheid is heilig en dat geldt volgens Collins ook voor de intellectuelen die haar bestaan betwijfelen of ontkennen. De sociale condities die waarheid objectief en dwingend maken, zijn tevens de condities die intellectuelen tot intellectuelen maken. Simpel gezegd komt Collins' theorie op het volgende neer: ontzag voor de waarheid ontstaat wanneer minstens twee mensen fysiek contact met elkaar hebben, al discussiërend hun

aandacht op hetzelfde onderwerp richten en door zowel elkaar als het onderwerp geboeid raken. De wederzijdse inspiratie en de betrokkenheid bij het onderwerp voert de emotionele spanning op, schept op den duur een ondergrond voor morele verplichtingen (ook tussen rivalen) en laadt de aanwezigen op met energie. Daarmee is een basis geschapen voor gedisciplineerde argumentatie en waarheidsvinding. Afhankelijk van de mate waarin intellectuelen in de gelegenheid zijn zich in elkaars redeneringen te verdiepen, leidt dat tot een steeds grotere aandacht voor argumenten zelf en tot steeds abstractere begripsvorming. Dit alles geschiedt onder condities van zowel samenwerking als rivaliteit. ‘Liefde voor de waarheid’ houdt in dat rivaliserende intellectuelen elkaar nooit letterlijk, maar hooguit figuurlijk zullen pogen neer te sabelen, volgens regels die in een generaties omvattend proces zijn geschapen. Hoe groter de fascinatie voor het onderwerp en hoe intenser de banden tussen intellectuelen onderling, hoe sterker hun bereidheid het grootste deel van hun leven aan het onderwerp in kwestie te wijden. Intellectuelen zijn weliswaar bij uitstek gericht op het geschreven woord, maar *face to face* contacten blijven volgens Collins onder alle omstandigheden het belangrijkste. Het is in die contacten dat de emotionele basis voor intellectueliteit wordt gelegd. Tijdens samenkomsten in de vorm van discussies, lezingen, colleges of conferenties wordt de aandacht van intellectuelen gericht op iets dat op unieke wijze ‘van hen’ is. Bij elkaar komend brengen ze hulde aan de groten van het vak, worden ze opgenomen in een generaties omvattend verband en doen ze nieuwe kennis(sen) en energie op.

‘Filosofie’ ontstaat volgens Collins op het moment dat degenen die meer dan gebruikelijk om argumenten en een ‘visie op het geheel’ geven, een zekere mate van autonomie ten opzichte van hun omgeving verwerven. Zodra de aandacht van de intellectueel zich van lekenverplichtingen heeft vrijgemaakt en er een problematiek ontstaat, waar hij en zijn lotgenoten in vuur en vlam van raken, komen er filosofische stromingen of richtingen op, die al rivaliserend hun visie op het geheel bepalen. Volgens Collins kan het filosofische spectrum uiteindelijk niet meer dan drie tot zes posities verdragen. Daarna treedt wat hij noemt de ‘wet van de kleine getallen’ op. Scholen, die het grootste deel van de intellectuele aandacht naar zich toe trekken, beginnen te splijten, terwijl stromingen die buiten het aandachtsveld vallen zich verenigen, net zolang tot er weer drie tot zes posities ontstaan. Door de bank genomen geldt dat intellectuelen elkaar tot steeds hogere niveaus van abstractie en reflectie drijven. Filosofische creativiteit gedijt volgens Collins het beste in situaties, waarin er een duidelijk brandpunt van belangstelling is, er hard om ieders aandacht moet worden gevochten en men elkaar door intensief onderling contact scherp houdt. Aanvankelijk wordt filosofie ervaren als een serie fascinerende paradoxen. Vervolgens ontwikkelen degenen met filosofische belangstelling conceptueel gereedschap om de paradoxen op te lossen. In een generaties bestrijkend proces verdicht zich het web van argumenten. Er ontstaan logici of kennistheoretici, deskundigen op het gebied van argumenten, die zich op de argumentatieve verbanden tussen ideeën concentreren. Telkens trekken drie tot zes posities per generatie de

meeste aandacht. Zolang de sociale omstandigheden 'abstractiebevorderend' werken neemt het niveau van abstractie en reflectie toe, terwijl er om de zoveel tijd paradigmawijzigingen ontstaan.

Daarmee zijn tegelijkertijd de voorwaarden voor stagnatie aangegeven. Als de autonomie van intellectuelen wordt aangetast; als het aandachtsveld te sterk gefragmenteerd raakt en er geen bezielend verband meer is, als de rivaliteit zo groot wordt dat scholen zich naar buiten toe afsluiten, als er om wat voor reden dan ook vernietiging of ontwaarding van cultureel kapitaal optreedt, droogt de filosofische creativiteit op en neemt de creativiteit van intellectuelen een meer particularistische, sterker door de buitenwereld beïnvloedde vorm aan. Stagnatie treedt volgens Collins niet alleen op wanneer er te weinig, maar ook wanneer er te veel cultureel kapitaal in omloop is. Volgens Collins geldt dit voor de filosofie in de late Middeleeuwen en wellicht ook voor het huidige postmoderne tijdperk, waarin filosofen bedolven lijken te zijn geraakt onder de last van hun voorgangers en het intellectuele aandachtsveld sterk gefragmenteerd is geraakt. Daarnaast maakt Collins duidelijk dat rivaliteit pas onder bepaalde condities tot creatieve abstractie en zelfreflectie leidt. Als de conflicten te hevig worden, kan dat tot verstarring en een vlucht naar omlaag leiden, met verlies van de abstractiewinst van vroeger.

Dit wat de interne dynamiek van intellectuele netwerken betreft. Daarnaast spelen ook ontwikkelingen buiten het netwerk een cruciale rol. Geldt binnen het netwerk de 'wet van de kleine getallen', daarbuiten geldt wat Collins een 'tweestappenmodel van causaliteit' noemt. Bondig samengevat ziet zijn sociologische verklaringwijze er als volgt

uit: economisch-politieke structuren drukken hun stempel op organisaties en instituties, die op hun beurt vorm geven aan netwerken van samenwerkende en rivaliserende intellectuelen. Cruciaal in Collins' theorie is het middenniveau: de wijze waarop het intellectuele leven organisatorisch vorm krijgt, bij voorbeeld in kloosters, scholen, salons, aan het hof van een vorst, of aan universiteiten. Als deze instituties om politieke of economische redenen veranderen of verdwijnen, als de organisatorische grenzen met de buitenwereld poreuzer of harder worden, wijzigt zich het aandachtsveld en moeten intellectuelen creatief met hun kapitaal omspringen om van de nieuwe kansen gebruik te maken. Dit is het moment voor paradigmawijzigingen. De belangrijkste 'filosofische' of 'abstractiebevorderende' condities op het middenniveau zijn 1. de mate van afscherming naar buiten toe, 2. de aard en frequentie van de contacten tussen de betreffende organisaties onderling (kloosters, hoven, universiteiten), 3. een problematiek, een aandachttrekkende controverser, een interessant complex van vragen, die intellectuelen de gelegenheid geeft hun specifieke vaardigheden ten toon te spreiden en 4. een niet te overvolle, noch te lege aandachtsruimte. Algemeen geldt dat een zwakke organisatorische basis met geringe afscherming tot syncretisme leidt. De methodologische of kentheoretische belangstelling is onder dergelijke omstandigheden gering, de aandacht is praktisch gericht en de invloed van de niet-filosofische buitenwacht, de 'betere standen', is groot. Vaak neemt intellectuele creativiteit overeenkomstig de wens van de betere standen een esthetische, minder streng beredeneerde vorm aan. Pas bij (relatie-

ve) sluiting ontstaat opnieuw een spiraal van abstractie en reflectie en komen er epistemologische, metafysische of meta-ethische systemen op.

Tot zover een summier versie van Collins' theorie van het intellectuele leven. Ze levert het begrippenapparaat en de invalshoek voor zijn geschiedenis van de diverse filosofieën die zich in de wereld hebben voorgedaan. Verreweg het grootste deel van die geschiedenis speelt zich af in een religieuze context. Als er iets uit het boek duidelijk wordt, dan is het wel dat filosofie zich niet van religie hoeft te emanciperen om boeiend te zijn. Wanneer filosofisch geïnteresseerde, of sterker nog: in het geheel niet in filosofie geïnteresseerde, ja zelfs anti-intellectualistische intellectuelen de kans krijgen zich in elkaar vast te bijten, kunnen discussies over God, de goden, over spirituele verlossing of het heil van mensen, intrigerende epistemologische, ethische en metafysische gezichtspunten opleveren, die in complexiteit en spitsvondigheid niet voor seculiere discussies onderdoen. Dergelijke debatten kunnen nog steeds interessant begripstof opleveren voor de huidige theorievorming. Zo vormde het boeddhisme oorspronkelijk een heilsleer, waarin wereldafwijzende vormen van ascese werden nagestreefd. Verlossing kwam met het besef dat de wereld een illusie is. Echter, onder abstractiebevorderende sociale condities 'bracht deze anti-intellectuele religie intellectuelen van een grote scherpzinnigheid voort'. (p. 272) Boeddhistische intellectuelen trachtten namelijk uit te leggen hoe de wereld-als-illusie geproduceerd werd. Dat leidde tot vaak gedetailleerde verklaringen, gepaard gaand met verschillende fasen van spirituele verlichting. Nauwelijks had men echter

een passend systeem ontworpen of het werd als illusie afgebroken, om op den duur weer door een nieuwe positieve leer te worden vervangen. Kortom, of het nu om India, China, Japan, de islam of de Europese Middeleeuwen gaat, overal hebben naar binnen gekeerde, in kloosters, hoven of universiteiten ingebede netwerken van intellectuelen, voor een opbloei van uiteenlopende filosofieën gezorgd. De Griekse periode vormt wat dat betreft één hoogtepunt temidden van vele andere, in de millennia omvattende geschiedenis van de filosofie.

Telkens ontdekt Collins op genuanceerde wijze varianten van het scepticisme, het idealisme, het materialisme, het logicisme of het empirisme. Voortdurend brengt hij deze epistemologische zienswijzen in verband met de maatschappelijke constellatie en de veranderende organisatorische basis van intellectuelen. Deze ontdekking van verwante stromingen en configuraties, dwars door verschillende culturen en tijdperken heen, is vaak fascinerend en verhelderend. Ze maakt de niet geringe kracht van het boek uit. Filosofie wordt inderdaad door Collins uit zijn Europa-centrische boeien bevrijd. Maar precies die kracht is ook de zwakte ervan. Collins schetst vaak een zeer traditioneel plaatje van de filosofie.

Vergelijk ter contrast de geschiedenis die in de recent verschenen, onvolprezen *Pimlico history of western philosophy* is geschreven. Vrijwel alle schemata die Collins hanteert, bij voorbeeld de bekende dichotomie tussen empirisme en rationalisme, zijn daarin losgelaten. Filosofen worden door historici in andere verbanden geplaatst, er is veel meer aandacht voor de geschiedenis van de ethiek en er worden nieuwe filosofische

voorgangers, invloedslijnen en rivaliteiten ontdekt. De geschiedschrijving van de filosofie is de laatste tijd volop in beweging. Er worden door historici andere vragen aan het verleden gesteld, in de veronderstelling dat die bruikbaarere kennis opleveren voor het heden dan de vragen van pakweg vijftig jaar terug. Ik ben benieuwd hoe Collins' geschiedenis eruit had gezien als hij niet zo gecharmeerd was geweest van epistemologische schemata die drie generaties geleden nog vanzelfsprekend waren, maar juist de laatste tijd in opspraak zijn geraakt. Ook de geschiedenis van de filosofie kent wat dat betreft haar paradigmawijzigingen.

In de inleiding bij de *Pimlico history* wordt met nadruk gesteld dat paradigma's van geschiedschrijving *bruikbaar* moeten zijn voor ons hier en nu. Die eis maakt een tweede, met de eerste samenhangende, zwakte van het boek duidelijk. De verklaringswijze van Collins is op een hinderlijke wijze sociologisch. De causale pijlen lopen stevast van buiten naar binnen. Ideeën worden op interessante en genuanceerde wijze verklaard vanuit hun sociale context, maar

je hoort nooit waarom ze er volgens betrokkenen toe doen. De tweede helft van het verhaal, de wijze waarop ideeën op hun omgeving inwerken, ontbreekt. Van grote afstand neemt Collins patronen en figuraties in intellectuele netwerken waar, maar precies die distantie maakt hem doof voor de filosofische hartstocht bij uitstek: het verlangen duidelijk te maken waarom niemand aan deze of gene ideeën voorbij mag gaan, waarom ze op de context *horen* in te werken. Dat soort betrokkenheid mis je bij Collins. Zonder die hartstocht, die verwoede reflectie op bruikbaarheid, verandert zijn geschiedenis in een filosofische tredmolen, waar je maar beter niet in kunt lopen. Toen ik het boek uit had begreep ik ineens weer wat ik zo mooi aan filosofie vind: dat er in de eerste persoon wordt *geargumenteerd*, in plaats vanuit de derde persoon wordt *verklaard*.

Literatuur

Popkin, R.H. (red.) (1999) *The Pimlico history of western philosophy*. Pimlico.